

Вирушити назустріч змінам

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

30 ГРУДНЯ 2022

У реальному світі нікому не вдається уникнути змін; у казковому — теж, надто якщо ви — головний герой або героїня. Велична королева чи вправна богатирка, добропорядний батько сільської родини, самотній сирота чи відданий своїй справі воїн в один момент стають на шлях пригод, після яких повертаються вже новою версією себе. Схожих сюжетів у фольклорі чимало, відрізняються вони лише деталями, тому, узагальнивши та спростивши, можна виснувати один алгоритм для них усіх.

Подібність основної структури міфологічних і казових історій про героїв у різних культурах світу і лягла в основу концепції мономіфу. Американський дослідник Джозеф Кемпбел у праці «Герой із тисячею облич», запозичивши термін із роману «Поминки за Фіннеганом» Джеймса Джойса, пропонує концепцію мономіфу як оповідного архетипу про подорож героя, що складається з кількох етапів: вирушення, ініціації та повернення.

Герой відчуває поклик до мандрів, проте, сумніваючись, відмовляється від ідеї покинути звичне середовище. Цей страх змін Кемпбел описує так: «Часто в реальному житті й незрідка в міфах і народних казках ми стрічаємося з нудним випадком поклику без відповіді — адже завжди можна знайти іншу справу. Відкидання поклику перетворює пригоду на її протилежність. Відгородившись нудьгою, тяжкою роботою чи “культурою”, суб’єкт втрачає силу значущої ствердної дії та виявляється жертвою, яку треба рятувати. Його квітучий світ стає пустищем сухого каміння, а життя просякає відчуттям безцільності, навіть якщо, мов цар Мінос, він спроможеться титанічними зусиллями вибудувати славетну імперію. Хоч би який дім він будував, то буде дім смерті — лабіринт циклопічних стін, аби в ньому від самого себе заховати свого Мінотавра. Все, що він може робити — це створювати нові проблеми для самого себе й чекати на поступове наближення свого розпаду».

Та якщо персонаж усе-таки зумів відкинути сумніви (іноді до цього підштовхують обставини, описані на початку фольклорного тексту), то він зустрічає покровителя, чарівного помічника. А далі відбувається подолання першої перешкоди, тобто перетин кордону, що відмежовує старий, безпечний, відомий світ від нового, незвіданого, тому й небезпечного. Низка випробувань, пригоди та простір для подвигу звалюються на протагоніста на етапі ініціації: саме тут він оприявнює нові риси та змінюється. Упоравшись із «завданням», заради якого й було пройдено шлях, герой, за Кемпбелом, отримує нагороду та повертається додому: «Коли пошук завершено — через проникнення до джерела, через милість якоїсь чоловічої або жіночої, людської чи твариноподібної персоніфікації, — шукач пригод усе-таки має повернутися додому з трофеєм, що переображає життя. Повне коло, норма мономіфу, вимагає від героя подальшої праці, щоби принести руни мудрості, Золоте Руно чи сплячу красуню назад, у царство роду людського, де це благо може посприяти оновленню суспільства, нації, планети чи десяти тисяч світів».

В етапах мономіфу віддзеркалені реальні прадавні обряди переходу, коли ініціант покидав свою спільноту й ішов до лісу, щоб символічно померти та воскреснути. Лише після цього він здобував нову соціальну роль, статус повноправного дорослого, втаємниченого в сакральне знання, і міг повертатися додому. Чому ми досі бачимо це у казках? Бо казка народжується з

міфу й обряду, демонструючи сталу епічну традицію.

Порівняймо в цьому контексті дві українські казки — про Котигорошка й Івасика Телесика.

Котигорошко вирушає з дому з метою знайти й урятувати старших братів і сестру, яких ув'язнив змії-людожер. Після визволення брати, не знаючи, хто їхній рятівник, побоялися поганої слави серед людей — мовляв, вони вшістьох не подужали ворога, а Котигорошко впорався один — і не захотіли ділитися з ним змієвим багатством, тому прив'язали хлопця до дуба в лісі, лишивши його легкою здобиччю для диких звірів. Обурений Котигорошко визволився й вирішив не повертатися до буденного життя, а знов вирушити в дорогу. На своєму шляху він зустрів Вернигору, Вернидуба і Крутивуса, які здалися йому однодумцями й одразу стали у пригоді.

— *А куди йдеш?*

— *Щастя шукати.*

— *Ну, та й ми туди. А як звешся?*

— *Крутивус. А ви?*

— *Котигорошко, Вернигора, Вернидуб. Ходім разом.*

— *Ходім!*

Пішли. І так їм добре йти: де гора на дорозі,— Вернигора перекине; де ліс,— Вернидуб виверне; де річка,— Крутивус воду одверне.

Щоправда, ідилія триває недовго. Після того як Котигорошко перемагає злого дідка із бородою на сажень, здобуває золото й коштовне каміння, рятує з полону королівну й закохується в неї, товариші зраджують його, обкрадають і намагаються вбити. Утім, хоча це ще й не кінець казки, головний герой уже зазнав внутрішніх змін. Він більше не такий наївний і довірливий як на початку, тому, виявивши кмітливість, рятується й вибирається з підземного світу завдяки чарівному помічнику — грифу. Тобто ініціація відбулася, усі перешкоди пройдено, межу між символічним потойбічним світом та світом живих подолано. Повернувшись додому, Котигорошко все пробачає рідним, повертає собі королівну й одружується з нею — цілковито логічно, бо мета обряду переходу, як правило, і полягала в тому, щоб отримати право на шлюб у своїй спільноті.

Івасик Телесик, на відміну від Котигорошка, опинився далеко від дому не з власного бажання: його викрала підступна змія. Межу між двома світами тут символізує річка, по якій хлопчик плаває в човнику — там його й хапає почвара. Суттєвих змін персонажа не помітно, але з'являються ситуації, де він може себе розкрити. Обдурюючи Зміючку Оленку, яка за наказом матері хотіла посадити його в піч і засмажити, Телесик проявляє спритність, розум і хитрість.

Після цього гусеня допомагає хлопчикові врятуватися від гостей змії та на крилах приносить додому. Бачимо ту саму основу: вирушення — ініціація — повернення.

Детально показує зміни головного героя не така відома, але не менш цікава українська народна казка «Як чоловік кумався зі смертю» — і зміни ці не на краще. Починається історія тим, що бідний багатодітний селянин шукає кумів для новонародженого немовляти, але ніхто не хоче зголошуватися.

Народилася в жінки бідняка знову дитина. Посміхнувся чоловік і каже: «Дав бог зайця, дасть йому і корча». Та смішка смішкою, а про нанашка і нанашку — про хрестини — і якусь бодай сяку-таку гостину подумати треба. Та не легко було чоловікові знайти кума і куму, бо майже ціле, село у нього кумувало. Вже добре й подумати треба, а хто у нього ще не кум і не кума.

На хрестинах люди люблять погоститися — з'їсти і випити, та до бідного ні у кого нема дяки іти кумувати, бо той гостину на стіл не покладе — коби було чим дівтору нагодувати. Пішов чоловік по селу глядати кумів. Кличе одного, просить другого.

— Я, кумику, у вас уже був кумом!..

— Перебачте, кумику, у мене пильна справа. Тепер не можу!..

— Та як, знову кумити?..

— Я у вас уже хрестив двоє, третє, кумику, не можу... Ніяк мені тепер не виходить...

Іншим разом, коли бог дасть.

Із розпачу чоловік напивається й на нетверезу голову вирішує іти шукати охочих охрестити його дитя в інших селах. Дорогою він зустрічає майбутню покровительку й куму — Смерть. Вислухавши чоловіка, вона пропонує йому справити хрестини. Обіцяє, що сусіди будуть заздрити (та й він сам собі заздритиме!), ще й дає два мішки із золотом та сріблом на все необхідне для гостини. Ставши кумою, Смерть говорить героєві, що зробить його лікарем і допоможе набути великих статків, тільки треба бути уважним: мовляв, якщо він побачить Смерть у ногах, то хворий житиме й одужає, якщо ж вона буде в головах, то людина помре і вже ніхто її не зможе врятувати.

— Здоровий будь, лікуй, бери гроші, жий та пам'ятай, що і ти не вічний, що і тобі треба буде помирати. Даю тобі одну заповідь: пам'ятай бідних! Пам'ятай свої слова: «Тяжко бідному жити на світі!» Від бідних за лікування нічого не бери! Багатих панів не шкодуй — з цих дери сьому шкуру! У цих грошей досить! Зрозумів?

— Зрозумів!

— Не вірю я тобі, куме! — хитнула головою Смерть. — Я ходжу по цілому світу, а справедливих і чесних небагато зустрічала. Коли чоловік мало запоможесться, збагатіє,

відразу забуває про бідних, готовий шкуру дерти з них. Недарма є прислів'я: «Коли жаба вилізе з болота, каже «ку-ку».

— Ні-ні, я не буду такий! Не забуду, що бідував...

Смерть наказує селянину повісити на двері старі зношені постолои й задимлений петек — як нагадування про минуле бідняцьке життя. І попереджає: якщо він колись надумає їх зняти, то дружбі кінець.

Життя чоловіка кардинально змінюється, він уже не злидар, а має достатньо зароблених на лікарській справі грошей. Герой навіть, побоюючись, що слава про його майстерність зникне, раз примудряється вмовити свою куму пересісти таки хворому в ноги. Словом, Смерть виявляється доброю та поблажливою — доки «лікар» не спалює в печі постолои й петек і не черствіє остаточно, почавши обдирати бідняків, до яких раніше належав сам, задля ще більшої наживи. Гроші засліплюють його, і він не може спинитися.

— Маєш гори золота, срібла, всякого іншого багатства, маєш славу по цілому світові, і тобі ще мало? А як було, коли мав повну хижу дрібних дітей, коли сам одягав петек і взував постолои? Ті самі постолои і той самий петек, що висять на дверях? — сердито обернулася кума Смерть до дверей і показала пальцем... А на дверях ні постолів, ні петека нема.

— Ого, куме! А де твої постолои і петек? Ти вже таким паном став, що постолои й петек тобі на заваді?..

— Я їх кинув на ватру! Вони мені тільки ганьбу чинили... — боязко почав виправдуватися чоловік.

— Виходить, ти порушив наш договір! Ну, куме, думав, що я нічого не знаю. Мені все відомо. Я знала, що ти порушив заповідь, що ти збираєш багатство, дереш сім шкур з бідних. Та раз усьому мусить прийти кінець. Кінець і тобі, дорогий кумику!

Чоловік іще намагався перехитрувати смерть, крутив ліжко, щоб вона не могла стати в головах, писав на дверях «завтра», щоб вона не могла зайти, але це не допомогло, коли настав його час помирати.

Герой — спершу бідний, а тому ще чесний і людяний — змінюється, стаючи багатим, жадібним та черствим. На початку він постає як винагороджений за свої поневіряння й тяжке життя, за те, що односельці нехтували ним, відмовляючись допомогти. Наприкінці ж отримує покарання, бо забув про справедливість і співчуття. А ще й тому, що не виконав умови сакральної угоди зі своєю потойбічною помічницею, спалив важливі обрядові символи — постолои і петек. І якщо особисті негативні риси казка ще може пробачити, то таке ритуальне невігластво — ніколи.

Зміни — невід’ємна частина життя кожного з нас: на місці старого обов’язково постає нове. У фольклорі закарбувалося те, як це відбувалося у наших предків; те, як це відбувається зараз, можемо побачити на власні очі; те, як це відбувається всередині нас, можемо відчувати. І хай каталізаторами змін часто стають неприємні речі, а сам шлях героя подекуди темний і складний, головним залишається те, куди й до чого він приведе.

Текст створено за підтримки проєкту Оксфордського університету «Нові горизонти науки й релігії у Східній Європі», профінансованого фондом Джона Темплтона (The John Templeton Foundation). Думки, висловлені в тексті, належать авторові й не обов’язково збігаються з поглядами фонду.

The creation of this text was supported by the University of Oxford project 'New Horizons for Science and Religion in Central and Eastern Europe' funded by the John Templeton Foundation. The opinions expressed in the publication are those of the author(s) and do not necessarily reflect the view of the John Templeton Foundation.

СОФІЯ ВДОВЧЕНКО

30 ГРУДНЯ 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**